

Betül Özbay, *Manihaist Bir İlahi Huyadagmân: Partça, Soğdca, Eski Uygurca Metin ve Çeviri*,

İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020, 9786257005289, 247 s.

Kübra Malta*

Eski Uygur Türkçesi ve Orta İnan dilleri üzerinde karşılaştırmalı çalışmalar yürüten Betül Özbay'ın yeni çalışması *Manihaist Bir İlahi Huyadagmân: Partça, Soğdca, Eski Uygurca Metin ve Çeviri* adıyla Haziran 2020'de Dergâh Yayınları tarafından yayımlandı. Adında güçlü bir Manihaizm vurgusu taşıyan kitap, bir yandan bu alanda çalışan araştırmacılara diğer yandan ise içeriğindeki dillerle ilgilenen uzmanlara kaynaklık edecek türden çok yönlü bir çalışma olarak nitelendirilebilir. Bu çalışmayla Eski Uygur Türkçesinin yanı sıra Partça, Soğdca ve Orta Farsça gibi İnanî dillerden ilk kez günümüz Türkçesine çeviriler yapılmıştır. Türkçeye kazandırılan bu metinlerin ülkemizde yürütülen çalışmalara katkısı açıktır. Uluslararası alanda ise 1900'lerin başından itibaren dünyanın çeşitli bölgelerinde dağınık hâlde çalışılmakta olan *döngü ilahi* (İng. hymn-cycle) *Huyadagmân* metninin parçaları bu kitapta karşılaştırmalı yöntemle ilk kez bir araya getirilerek bilim dünyasının hizmetine sunulmuştur. Bu yazıda, Özbay'ın izlediği yöntemler üzerine dikkat çekmek ve okuyucuların kitabı kullanımını kolaylaştırabilmek amacıyla çeşitli örnekler bir araya getirilmiştir.

* Arş. Gör., İstanbul Aydın Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/Türkiye, kubra.malta@gmail.com, orcid.org/0000-0001-5619-2740

Giriş, Metin, Dizin-Sözlükler olmak üzere üç ana bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde yazar kitabını tüm yönleriyle tanıtır. Burada öncelikle *Huyadagmān*'dan elde edilen ipuçlarının da eklendiği Manihaist ilahi geleneğinden ve bu geleneğin Orta Asya'da yayılmasında Manihaistlerin etkisinden bahseder. Manihaizm'in kurucusu Mani'nin isteği üzerine öğretinin esaslarını anlatabilmek ve farklı topluluklara ulaşabilmek amacıyla aralarında Türkçe'nin de bulunduğu İpek Yolu dillerinin pek çoğuna çevrilmiş Manihaist eser külliyyatından söz eder ve bu eserleri anlayabilmek için çevirilerin kaynak dili olan Orta İran dillerini bilmenin önemine dikkat çeker (s. 17-22). Turfan Vadisi'ndeki Manihaist eserlerin keşfinin ardından Avrupa'da titizlikle oluşturulmuş katalogları ve Manihaist külliyyatın tematik sınıflandırmasını paylaşır (s. 24-25). Ardından Türkoloji sahasında henüz Eski Uygur Türkçesi kadar tanışık olmadığımız Orta İran dillerini kısaca tanıtır ve bu dillerin konuşulduğu bölgelerin listesini verir. Bunlar arasında *Huyadagmān* ilahisi ile doğrudan ilgili olan Orta Farsça, Partça ve Soğdca için açılmış alt başlıklarda bu dillere ilişkin bilgiler aktarır (s. 25-28). Bölüm sonunda okuyucu, çalışmaya konu olan dillerin konuşulduğu dönemleri, bölgeleri ve bu diller üzerine yürütülen çalışmaları genel hatlarıyla görebilme fırsatı bulur.

“Giriş” bölümünün ardından “Manihaist Bir İlahi *Huyadagmān*” başlığı altında Manihaizm'e özgü kavramların tanıtıldığı bir geçiş bölümü metnin daha iyi anlaşılabilmesine olanak tanır. Özellikle Manihaizm'de evrenin algılanış biçimi ve yaratılıştan öte dünyaya uzanan yolculuk gibi bazı dinî temalar işlenirken *Huyadagmān*'daki tasvirlerle Manihaist evren diyagramı arasında kurulan paralellikler okuyucuya yeni ufuklar açacak nitelikte özgün bilgiler sunar (s. 29-31). Yine bölüm içerisinde yer alan “Manihaist İlahi Türleri” alt başlığında, Manihaistler için ilahinin önemi, ilahilerin icra ediliş biçimleri ve Manihaist ilahi türleri arasında *Huyadagmān*'ın yeri değerlendirilir. Burada yazar tarafından *alfabetik* (İng. abecedarian) ve *alfabetik olmayan* (İng. non-abecedarian) terimleriyle karşılanan iki ana Manihaist ilahi grubundan ikincisine dâhil edilen *Huyadagmān*'ın türünün *döngü ilahi* terimiyle karşılandığı görülür. Manihaist ilahilerdeki alfabetik düzeni görmek isteyen okuyucular için Partça Mani alfabetesinin yer aldığı M 1571 numaralı fragman, içerdiği alfabetik düzenle birlikte sunulur (s.31-32). Manihaist ilahi türlerinin okuyucuyla paylaşılmasının ardından “Manihaizm'de İki Öz” alt başlığında öğretinin temel kavramları “İki esas: Işık ve Karanlık” hakkında bilgiler verilir ve bunların *Huyadagmān*'a nasıl yansıdığı değerlendirilir (s.33-35).

Yukarıdaki adımlarla okuyucuya Manihaist ilahi geleneğinin kapılarını aralayan yazar, “*Huyadagmān*” alt başlığında ilahi metniyle ilgili tespit ve değerlendirmeleri paylaşmaya başlar; metnin araştırma tarihini 1904'ten bu yana adım

adım okuyucuya aktarır. Eserin Eski Uygurca, Partça, Soğdca ve Çince gibi çeşitli dillerde yazılmış kopyaları hakkında bilgiler verirken müellifle ilgili tahminler, bazı şekil özellikleri, noktalama işaretleri, ölçü ve kafiye gibi unsurlara ilişkin farklı görüşleri de paylaşır (s. 35-37). Ayrıca, metnin tertibinde son derece önemli olan *Huyadagmān*'ın bölümlerini Batılı kaynaklarda olduğu gibi “kanto” terimiyle değil, Türkçeye daha uygun görünen “fasıl” terimiyle karşıladığını belirtir (s. 39).

Huyadagmān'ın daha iyi anlaşılabilmesi için okuyucuyu hazırlayan giriş teliğindeki bölüm ve başlıkların ardından “*Huyadagmān*'ın Karşılaştırmalı Metin Çevirisi” gelmektedir. Burada Eski Uygurca, Partça ve Soğdca çevirilerin okuyucu tarafından eş zamanlı olarak görülebilmesi için hazırlanmış dört sütunlu bir tablo ile karşılaşmaktayız. Tablonun birinci sütununda yer alan fasıl ve beyit numaralarının Partça nüshalar yardımıyla düzenlendiği görülmektedir. Burada Partça metne özgü olan beyit sistemi esas alınarak çoğunlukla dörtlüklerle yazılmış Soğdca ve Eski Uygurca kısımlar Partça beyitlere göre düzenlenmiştir. Böylece beyit ve dörtlükleri karşılaştırmalı incelemeyi mümkün kılan bir zemin sağlanmıştır. İlk sütunu takip eden diğer sütunlarda sırasıyla Partça, Soğdca ve Eski Uygurca çevirileri karşılaştırmalı olarak görmek mümkündür. Tabloda yan yana yazılmış tirelerle “-----” işaretlenmiş sütunlar, ilgili beytin belirtilen dildeki parçasının henüz tespit edilemediğini ya da bulunamadığını göstermektedir. İlahinin Çince nüshası ise özellikle hasarlı bölümlerin takip edilebilmesini kolaylaştırabilmek amacıyla dipnotlarda verilmiştir.

Aşağıdaki tabloda Partça *Huyadagmān*'ın ilk faslında yer alan 69. beytin birinci (a) ve ikinci (b) mısralarının (=HY I/69a/b) karşılık geldiği Soğdca ve Eski Uygurca bölümler gösterilirken dipnotta Çince nüshada bu beyte karşılık gelen çeviri yer alır (s.50):

	PARTÇA	SOĞDCA	ESKİ UYGURCA
HY I/69a/b	Saadet ve huzurla memnuniyet içindedirler, ... (orada) günler sayılı (değildir) ³⁴	Ve ... ve talihli ... güzel kokulular ve onlar ... süslenmiş tüm ... [So 14611 (2)]	Mest olurlar, neşenin kokusuyla beslenirler. Günlerinin sayısı yoktur; o canlı özlerin. [Orada gün saymazlar] [U71]

³⁴ HY I/69ab, Çince 330: Her zaman memnun, keyifli, daima mesut; özgürce tat alan bedenler ve zihinlermiş kokulu havada ne yılları ne ayları ne de saatleri ve günleri sayarlar. (Böyle bir hâlde) bir insan nasıl olur da hayatın sonundaki “üç yok oluş”tan korkabilir? (Tsui, 1943: 206).

Metnin farklı dillerdeki nüshalarının ayrı ayrı incelenmesi ile devam eden çalışmada ilk sırada *Huyadagmān*'ın Turfan koleksiyonunda bulunan U 71 ve M 460a arşiv numaralı, oldukça kısa Eski Uygurca nüshaları işlenir. M 460a fragmanı için önceki araştırmacılardan (J. Wilkens ve L. Clark) farklı bir yorum getiren yazar, bahsi geçen fragmanın ilahinin bir parçası olmadığını ifade eder ve bu iddiasını kısaca tartışır. Ardından, metinle ilgili çalışmalar, fragman bilgileri ve yazmanın özelliklerini paylaşır. Aşağıdaki tabloda görülebileceği gibi Eski Uygurca *metin* kısmının birinci satırında yazı çevirisi, ikinci satırında ise harf çevirisi bulunur. Fragmanın künye bilgileri, “fragman arşiv numarası/ön yüz-arka yüz bilgisi/satır numarasını” içerecek şekilde, köşeli ayraç içerisinde, küçük yazı karakteriyle gösterilir: ^[U71/V/5]. Bunun yanında, metinle paralel biçimde takip edilebilen dipnotlar sayesinde okuyucu farklı okuyuşları karşılaştırma fırsatı bulmaktadır (s.68-73):

HYI/U 71

Yazma özellikleri: ...

I. Fasil

	<i>METİN</i>	<i>ÇEVİRİ</i>
16.	<i>ögirärlär ögrünç</i> ^[U71/V/5] ⁵⁷	<i>Mest olurlar, neşenin</i>
	❖ °° 'wykyr'rl'r 'wykrwnč	
17.	<i>ün yıdan igdilürlär</i> ^[U71/V/6] ⁵⁸	<i>kokusuyla beslenirler.</i>
	<i>wn yyd'n 'ykdywrl'r</i>	

⁵⁷ U71/V5: ❖°° ögirärlär ögrünč Clark, 2013: 261.

⁵⁸ U71/V6: ün yıdın igdilürlär Clark, 2013: 261.

Eski Uygurca bölümü takip eden “Partça Huyadagmān” bölümünde incelenen Partça nüsha yazarın ifadesiyle ilahinin akışının en iyi takip edilebildiği metni içerir. Yazar bu bölümde ilahinin fasıllarını, fasılların içeriklerini ve satır sayılarını bir tablo içerisinde gösterir (s.74). Ardından fasıllara ve bu fasıllara ait olduğu düşünülen fragmanlara göre sıraladığı metin ve çevirileri üç sütunlu bir düzende sunar. Aşağıda Partça *Huyadagmān*'a ait metin ve çeviri örneğinde birinci sütunda fasıl ve beyit numaraları; ikinci sütunda Partça beyitler ve köşeli ayraç içinde küçük karakterlerle künye bilgisi; üçüncü sütunda ise Türkçe çeviri yer almaktadır. Daha önceki okuyuşlar, bazı öneriler ve yorumlar da yine dipnotlarda yer almaktadır (s.110):

	<i>METİN</i>	<i>ÇEVİRİ</i>
<i>HY VIII/12a</i>	<i>[u]m čawāyōn pad nām wurrawād ° ud</i> <i>iškēbād pad rāštīft</i> [M689/V/3, M502h+M2751/V/1] ³⁸⁰	<i>Ve ben onun adına</i> <i>inanıp dürüstçe</i> <i>sabırlı olurken (o</i> <i>da) bütün karanlık</i>
<i>HY VIII/12b</i>	<i>[awāyōn dā]d ō man paryōg ° abar až</i> <i>harw zāwarān</i> [M689/V/4, M502h+M2751/V/2] ³⁸¹	<i>da) güçlere karşı bana</i> <i>zafer sundu.</i>

³⁸⁰ *HY VIII/12a: [ʷ](m) cw'gwn pd n'm (w)rw(°)d o [ʷ]d 'škyb'd pd r'styft, Boyce, 1954: 108; [ʷ](m) cw'gwn pd n'm wrw(°)d ° w: 'škyb'd pd r'st:ft, MIRTEXT [H.VIII/12a].*

³⁸¹ *HY VIII/12b: [ʷ'gwn d'](d) 'w mn prywg 'br 'c hrw z'wr''n, Boyce, 1954: 108; [ʷ'gwn d'](d) 'w mn prywg 'br 'c hrw z'wr''n, MIRTEXT [H.VIII/12b].*

Diğerlerine göre bugüne daha az hasarla ulaşan Partça metnin harf çevirisi kitapta ayrı bir bölümde “Partça Huyadagmān Nüshalarının Harf Çevirisi” başlığı altında işlenir. Burada metin üzerinde yalnızca dil çalışması yapmak isteyenler için pratik ve temiz bir çalışma alanı sunulmaktadır. Ayrıca, okuyuculara özellikle çok sayıda ve dağınık hâlde bulunan yazmalardan bütünlüklü bir metin elde etme yolculuğu da bir yönüyle gösterilmektedir.

Aşağıdaki örnekte *HY/I/M 1663* alt başlığı, Huyadagmān’ın 1. faslına ait bir parça olan M 1663 numaralı yazmayı ifade etmektedir. Yazmanın özelliklerinin ardından gelen (I/59a-60b) ve (I/68a/69b) bilgileri ise ilgili fragmandaki metnin ilahideki hangi beyitleri karşıladığını göstermektedir (s.118):

HY/I/M 1663

Yazma özellikleri: ...

(I/59a60b)

1. Yüz

1. ...[šty]nd °° pd nys'g 's[t'wyšn] ...

2. ... [nm'](c) °° 'w hw bwrz w: qy(r)[bkr] ...

3. ...[š] 'dyft °° w: wxš nw['g] ...

4. ...[h]rwyn m'nyst['n] ...

(I/68a69b)

2. Yüz

1. ...hmg pwr rwšn °° ...

*2. ...[*pd š'](d)yft 'wd pdyšfr °° ...*

*3. ...pd š'd[y]f(t) ° w: r(°)[*myšn]...*

4. ...[rw](c)'n pdm['n]...

Bu bölümü takip eden “Soğdca Huyadagmān” başlığı altında yazar, Soğdca nüshadan yola çıkılarak ilahinin daha önce *huwīdagmān* şeklinde okunan adının *huyadagmān* olarak düzeltilişinden, sözcüğün etimolojik yorumlarından bahsederken metnin araştırma tarihini de paylaşır (s.137). Yukarıda incelenen bölümlerden farklı olarak Soğdca metnin fasıl bilgileri, ilgili yazmaların özellikleri arasında verilmiştir. Metin içerisinde yalnızca “fragman arşiv kayıt numarası/ön yüz-arka yüz bilgisi/satır numarası” bilgilerini görebilmekteyiz. Aşağıda birinci sütunda Soğdca harf çevirileri, ikinci sütunda Türkçe çeviriler bulunmaktadır. Fragmanlarda okunamayan veya farklı renkte mürekkeple yazılan bölümler ile ilgili açıklayıcı bilgiler ise süslü parantez “{}” içerisinde gösterilmiştir (Aşağıda bkz. {hasarlı} ve {kırmızı}). Yine diğer bölümlerde olduğu gibi burada da dipnotlarda daha önceki okumalara yer verilmiştir. Çoğunlukla dörtlüklerden meydana gelen yaklaşık 280 satırlık Soğdca metnin bu çalışmadaki düzeni aşağıdaki gibidir (s.138-139):

Fragman numarası

Yazma özellikleri: ...

METİN

ÇEVİRİ

Ön Yüz

{hasarlı}³⁹⁵

Arka Yüz

1. (prn)xw(n)[ty xcy] ZY pr'β' _[pr'β']

³⁹⁶
satır altına yazılmış [So 14470/V/1] {kırmızı}

2. p(t)[y](cxš'ym Z)[Y](y)m ° _{[So}

³⁹⁷
14470/V/2] {kırmızı}

3. (tw)[' xyp](δ p)rm'n ° š(yr'nk'r'

s)[...] _{[So 14470/V/3] {kırmızı}}

4. (ty)[w] (kw)n' z'ren'wky(h)[*pr

*m'xw] _{[So 14470/V/4] {kırmızı}}

[Ne büyük] talihtir (ki)

sayende kabul ettik ve

(öğrendik) senin buyruğunu.

Aziz ..., bize merhamet et!

³⁹⁵ Bu bölümde Sundermann silik de olsa iki satırın görülebildiği söyler: 1. (.)[.] (q'd ...) [23 yy](š)w' / 2. [.] (r s')k'n t'kst o' b[12], Sundermann, 1990: 23.

³⁹⁶ So 14470/V/1: (prn)xw(n)[ty xcy 916] ZY pr'β', Sundermann, 1990: 23.

³⁹⁷ So 14470/V/2: p(t)[y](cxš'ym Z)[Y 812](y)m o, Sundermann, 1990: 23.

Yukarıdaki örneklerde ve aşağıda inceleyeceğimiz dizin-sözlükte yer alan Partça ve Soğdca fragmanların harf çevirileri okuyucu için ilk bakışta anlaşılması güç, karmaşık semboller gibi görülebilmektedir. Bu durum Türkoloji

ve İranistik çalışma alanlarının farklı yöntemler izliyor olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle yazar kitabın girişinde metnin dilini takip etmek isteyen araştırmacılar için yazı işaretleri ve kısaltmalar tabloları gibi kılavuzlar paylaşmıştır. Ayrıca bahsi geçen yöntem farklılıklarına kitabın muhtelif yerlerinde değinirken türlü zorluklarına rağmen bu alanları ortak bir paydada birleştirme ihtiyacını dile getirmiştir. Bu ihtiyaç aşağıda incelenen dizin-sözlüklerde daha iyi görülmektedir.

Çalışmanın üçüncü belki de en önemli bölümü olan “Dizin-Sözlük” bölümünde Eski Uygurca, Partça ve Soğdca metinlerin söz varlığı ayrı ayrı işlenmiştir. Burada yazarın bir yandan Eski Uygur Türkçesinin söz varlığını, diğer yandan ise Partça ve Soğdca dillerinin kendine özgü yapılarını ortaya koyma isteği göze çarpmaktadır. Orta İran dillerine ilgi duyan araştırmacılar şüphesiz bu bölüme sıklıkla başvuracak ve söz varlığının yanı sıra sözcüklerin gramer özelliklerini de burada görme fırsatı bulacaktır. Dizin-sözlükleri kullanmak isteyen araştırmacılara kolaylık sağlamak amacıyla kitapta her bir dil için kullanılan sistem aşağıda örneklerle açıklanmıştır.

“Eski Uygurca Dizin-Sözlük” ile başlayan dizin bölümü üç sütunlu bir düzen içerisinde sunulmuştur. Sözcükler birinci sütunda alfabetik olarak sıralanmış; ikinci sütunda sözcüklerin Türkçe karşılıkları verilmiş; üçüncü sütunda ise eğik karakterle gramatikal birlikler ve küçük karakterle künye bilgileri gösterilmiştir (s. 167-169).

İkinci sırada gelen Partça dizin-sözlükte madde başlarının hemen yanında köşeli ayraçla sözcükler için okuma önerileri paylaşmıştır. Partça, Soğdca’ya göre sözcüklerin okunuşları konusunda daha tahmin edilebilir bir dil olduğundan, yazar sözcüklerin tamamının transkripsiyonunu da göstermiştir (s. 170-192). Aşağıdaki örnekte ilk sütunda madde başı olarak *bwj [bōž]* fiili, ikinci sütunda sözcüğün anlamı ve son sütunda sözcüğün metin içerisinde yer alan çekimli hâlleri sıralanmıştır. Çekimli sözcüklerin yanında ayraç içerisinde sözcük yapısı gösterilmiş ve ardından ilgili beyit numaraları verilmiştir. Burada, araştırmacılar, ayraç içindeki bilgilerle dilin yapısını daha iyi kavrayacak ve metin çevirilerine yazardan bağımsız olarak dilediği yorumu getirebilecektir (s.177):

B		
<i>bwj</i> [bōž]	<i>kurtarmak</i>	<i>bwj'h</i> (istek.3.tk.) HY IVa/3a, HY IVb/3a, HY V/6a, HY IVa/8a, HY V/1a, HY IVa/10a <i>bwj'</i> (istek.3.tk.) HY V/16a <i>bwj'n</i> (istek.1.tk.) HY VIa/3a [* <i>bwxt</i>] (is.f. I) HY VII/11b <i>bw(x)[tn]</i> HY V/12b <i>bwxs'n</i> (edilgen.istek.1.tk.) HY IVa/6a <i>bwxs'</i> (edilgen.istek.2.tk.) HY VII/20b

Dizin kısmında son sırada Soğdca sözlükçe gelmektedir. Orta İran dillerinin doğu kolunda yer alan Soğdca'nın teleffuzu ve tarihî gelişimiyle ilgili bilgilerin sınırlı oluşu, yazarın da çalışmasında birkaç kez belirttiği üzere, bu dilin yazı çevirisinin yapılmasını engellemektedir. Bu nedenle "Dizin-Sözlük" bölümünde Partça maddelerde köşeli ayrıçla gösterilen yazı çevirileri, Soğdca dizinde çok kısıtlı bir şekilde gösterilebilmiştir (s.192-212). Aşağıdaki örnekte görülebileceği gibi sözcük atıfları, Partça bölümden farklı olarak, ilahinin genel beyit numaralarına değil doğrudan fragmanın kendisine yapılmıştır (s. 197):

A		
<i>'zywnt</i> [əzyund]	<i>ortaya çıkarmak</i>	<i>'(z)γ(wn)ty gen.zm.2.tk.</i> [So 14470/V/10]
<i>'zn</i>	<i>bilgi</i>	<i>'znh tk.yln.blrt.</i> [So 14610/R/10]
<i>'zprt, zprt</i>	<i>temiz, saf, kutsal</i>	<i>'zprt</i> [So 14615/R/9]

Eski Uygur Türkçesi çalışmalarında geldiğimiz noktada ve takip ettiğimiz Türkoloji geleneğinde Türkçe sözlüklerde bu derece ayrıntılı bilgilere yer verme ihtiyacı duyulmamaktaydı. Bu nedenle Özbay'ın İranistlerin sözlükçülük geleneğine kendine özgü değişiklikler katarak ve en önemlisi bu geleneği Türkçeleştirerek ülkemize taşıması oldukça önemli ve sevindirici bir gelişmedir. Kitap boyunca alanının en seçkin kaynaklarını titizlikle tanıtan ve bunları etkin biçimde kullanan yazarın Türkçe çevirilerdeki başarısı da okuyucuların dikkatinden kaçmayacaktır. Bu yazıda kitabın teknik meselelerine geniş yer ayrıldığından çevirinin incelemelerini tartışmak alanın uzmanlarına bırakılmıştır. Yukarıda tanıtılan metinlerin tıpkıbasımlarıyla sonlanan kitabın burada anlatılanlardan çok daha fazlasına sahip olduğu zamanla daha iyi anlaşılacaktır. Bunun yanı sıra, Betül Özbay'ın bu alandaki her yeni çalışması, İç İpek Yolu'nun zengin dillerine ilgi duyan ve bu alanda kendini yetiştirmek isteyen araştırmacılara da ilham kaynağı olacaktır.